

Наталія Кононенко

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ОПОЗИЦІЯ – МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Специфіка Росії полягає в тому, що її політична система історично не витримує політичної конкуренції. Тому нетривалі періоди демократії завершуються у тій чи іншій формі знищенням конкурентів.

Ключові слова: Путін, опозиція, Державна Дума, маргінес.

Kononenko N. Contemporary Russian opposition is a myth or reality? Russia is specific politically country. Its specificity is that the political system hasn't historically with stand political competition. Therefore, short periods completed destruction of democracy competitors.

Key words: Putin, the opposition, the State Duma, political marhinez.

Політична історія сучасної російської опозиції – це лише один з тих епізодів, який багато разів повторюється протягом останніх п'яти століть історії Росії, починаючи з Івана Грозного. Це на Заході ліберали та консерватори розіграють політичну карту між собою, роблячи акценти на тому, яким має бути рівень втручання держави в бізнес-практики. Що стосується Росії – то тут своя специфіка цього дискурсу між лібералами та консерваторами, між «західниками» та «слов'янофілами». Або держава контролює все в житті людини (спрощене трактування російського консерватизму), або все ж таки обмежує цей вплив (російські ліберали), бо згадує, що є частиною Європи, де свобода людини – це цінності, а не пустий звук. Така фатальна приреченість вибирати між чорним та білим у політичному процесі безперечно накладає свій відбиток на російські політичні практики, на конкуренцію еліти, на традиції формування опозиції. Системна опозиція – це політична розкіш для політичного процесу в Росії.

Періоди спокійного, конкурентного співіснування різних підходів до політичної практики серед політичного класу були нетривалими, закінчувались тим, що у будь-якому випадку хтось з гравців встановлював монополію і знищував конкурентів. Починаючи з кінця 90-х рр. XX ст. Росія отримала черговий шанс створити зрозумілий для решти Європи політичний процес, який передбачає конкурентність у середині політичної системи, існування опозиції, мирний перехід влади електоральним шляхом від одного політичного актора до іншого. Протягом 90-х рр. «епохи Єльцина» ліберали стали частиною влади, частиною політичної еліти та суттєво і жорстко обмежили вплив на систему консерваторів (в 1993 р. розстріляли парламент, в якому домінував вплив комуністів). Але російське суспільство не скористалося черговим

шансом будувати транспарентну політичну систему із прогнозованими політичними практиками. Російський патерналізм привів до влади В. Путіна, який за перші десять років ХХІ ст. вичавив лібералів за межі системи на політичний маргінес, а в межах системи залишив як конкурентів політичних «фриків» на кшталт ЛДПР В.Жириновського, на тлі яких сам Путін ще нещодавно виглядав як цілком прозахідний та цивілізований політик.

У період «перебудови» (1886–1991 рр.) в Росії, як і в решті пострадянських країнах, через центробіжні сили в середині еліт та демократизацію електоральних процедур закладалося підґрунтя для розвитку лояльної структурної опозиції і демократичного руху представників розвинутого громадянського суспільства.

Утім, підсумок останніх 20 років політичного життя Російської Федерації полягає у тому, що жодного разу російська опозиція не приходила до влади. Отже, циркуляція еліт – притаманна для демократичного політичного режиму – за принципом «еліта–контреліта» була заблокована.

Політична ситуація в РФ певним чином визначає і рівень російського наукового та експертного дискурсу щодо стану та перспектив опозиційного руху. Якщо дуже узагальнено, то частина науковців вважають, що в сучасній Росії існують як поміркована, налаштована на діалог та співпрацю із владою парламентська опозиція, так і радикальна опозиція (сукупність партій, NGO та рухів, не представлених у Державній Думі), яка легітимна і прагне повного оновлення чинної влади, радикальних змін у політичній системі та державному устої РФ [1]. Прихильники такого підходу визнають, що, по-перше, парламентська опозиція є частиною авторитарного політичного режиму сучасної РФ; по-друге, практично всі опозиційні партії, представлені в російському парламенті, створювалися за безпосередньої участі Адміністрації Президента [2]. Інші дослідники в межах дискурсу щодо характеру та специфіки діяльності російської опозиції не бачать ознак радикалізму, націленості на системні зміни режиму в тій частині опозиції, яка не вписана в представницькі органи влади та позбавлена можливості брати участь у формуванні політичних рішень, і пропонують вживати щодо неї більш стримане визначення «позасистемної / несистемної» [3]. Як пише Іван Большаков, в сучасній Росії протистояння «несистемних

демократів» та влади не має ознак ціннісно-ідеологічної боротьби, а більше схожа на персональне, особистісне протистояння [3, с.112]. Важливо, що прихильники і «радикального» дискурсу, і «позасистемного» у визначенні статусу тієї частини політичного класу, який позбавлений впливу на вироблення та ухвалення політичних рішень, погоджуються, що ці політики мають слабку ресурсну базу, використовують переважно віртуальні («мережеві») інструменти політичної активності та низький рівень підтримки з боку суспільства. В межах цієї статті спробуємо стисло окреслити етапи еволюції та специфіку опозиційного руху в сучасній Росії та визначити перспективи розвитку російської політичної системи саме крізь призму перспектив опозиції.

Нагадаємо, жорстке протиборство в межах політичного класу двох діаметрально протилежних таборів (президента та ліберальних демократів, з одного боку, та керівництва Верховної Ради РФ та консерваторів і колишніх комуністів – з іншого боку) було завершено розстрілом парламенту (жовтень 1993 р.) та створенням законодавчих умов для початку концентрації влади в межах інституту президентства. За експертною оцінкою В. Гельмана, саме така жорстка форма фіналізації конфлікту в середині влади, яка завершилася політичним знищенням конкурентів, визначила тренд формування принципово нелояльної опозиції в межах російської політичної конструкції [4]. Наголосимо на тому, що формування принципово нелояльної опозиції відбувалося поступово, понад те, для політичних циклів 90-х рр. ХХ ст. характерна як співпраця влади і системної лівої опозиції (перш за все – КПРФ), так і виконання функцій «молодшого партнера влади» з боку системної ліберальної опозиції («Яблука» та «Демократичного вибору Росії»). Політичні цикли 1994–1996 рр. (Державна Дума I скликання) та 1996–1999 рр. (Державна Дума II скликання) відбувалися на тлі дещо дуальних процесів, які, з одного боку, були спрямовані за скорочення впливу держави на всі аспекти життя суспільства, з іншого – створювали інституційне підґрунтя для формування моноцентричної політичної системи із обмеженою політичною конкуренцією еліт. Дуальність процесів надала і неоднозначні результати 90-х рр. ХХ ст., які полягали у проведенні т.зв. «шокових реформ», які вбудували певні елементи ринку в

економіку Росії; у формуванні впливового олігархічного прошарку, який зробив можливим існування не лише кланової конкуренції в середині «партії влади», а і діяльність реальної системної парламентської опозиції. У той же час, обмежувався вплив Москви на регіональні еліти, чеченські війни та загроза «чеченського тероризму» стали інструментом вирішення міжелітних конфліктів. Нестабільна економічна ситуація, втома навіть традиційно пасіонарної верстви росіян від економічних проблем та політичної турбулентності, плюс депресія і ностальгія за статусом «наддержави» (який було втрачено разом із розвалом СРСР) зробили свою справу – російське суспільство знову захотіло порядку та стабільності, замість свободи та відповідальності. Ситуативна більшість в парламенті, існування лівої (КПРФ) та правої («Вибір Росії» та «Яблуко») опозиції та провладний дрейф лібералів, який створив підґрунтя для їх політичної девальвації, – базові характеристики Державної Думи 1994–1996 рр. з точки зору розвитку російської опозиції [5].

Ключові позиції (як ідейні, так і організаційні), серед російських лібералів, прихильників вільного ринку і мінімальної держави, обіймала група економістів («клан Чубайса»). Створений лібералами на виборах 1993 р. блок «Вибір Росії» поєднував ліберальну ідеологію із претензією на статус «партії влади» (на момент проведення парламентських виборів представники блоку активно працювали в уряді над здійсненням реформ, що набули характеристики «шокових»). Електоральний результат блоку «Вибір Росії» на виборах (фракція кількістю 78 депутатів) вважався невдалим і зумовив втрату лібералами урядових посад. Уже після виборів блок був перетворений у парламентську партію «Демократичний вибір Росії» (далі – ДВР). ДВР являв собою типову напівпозицію, поєднуючи в своїй політиці помірну критику окремих аспектів урядового курсу (наприклад, війни в Чечні) з беззастережною підтримкою Кремля з найбільш значущих питань (включаючи активну участь у передвиборчій кампанії Єльцина в 1996 році) і збереженням деякими лідерами партії (такими, як А. Чубайс) значущих владних постів. Подібна стратегія «лояльності» (яку вони виконували як системна опозиція) не могла принести лібералам дивіденди в умовах

несприятливого соціально-економічного контексту, зате витрати виявилися досить істотними. Хоча ліберали і підтримували правлячу групу, але не мали можливості впливати на її склад, лише частково визначали деякі заходи політичного курсу, але були змушені нести відповідальність за всі невдачі уряду на тлі обмеженої електоральної підтримки. Не дивно, що в ході першої Чеченської війни мобілізаційний потенціал ДВР був підірваний, вплив партії в «коридорах влади» скоротився, і почалося стрімке дезертирство політиків з ДВР у провладні фракції. На думських виборах 1995 року партія зазнала поразки. Повернення лібералів до парламенту відбулося вже за часів Путіна (в результаті виборів 1999 р.) у вигляді блоку «Союзу правих сил».

Політичний цикл 1996–1999 рр. – так само, як і попередній – знову ж таки характеризувався відсутністю стабільної проурядової більшості в парламенті, великим впливом на політичні процеси лівої опозиції у вигляді арифметично великої фракції КПРФ (22,3% голосів на виборах, 139 депутатів у Державній Думі) та політичною девальвацією ще однієї ліберальної політичної сили «Яблуко» (лідер – Г. Явлінський, фракція у складі 45 депутатів) [5]. Щодо КПРФ, то вона претендувала на монополію на ліво-націоналістичному сегменті політичного ринку, для чого була змушена прагнути до максимальної мобілізації своїх активістів і прихильників. Партія презентувала себе як «справжню» опозицію за допомогою таких акцій, як, наприклад, денонсація Біловезьких угод у 1996 році або спроба імпічменту президента Росії в 1999 році, не кажучи вже про небезуспішну участь у виборчих кампаніях різного рівня, включаючи президентські вибори 1996. Проте саме 1996–1999 рр. стали тим періодом, який зумовив падіння впливу комуністів на політичні процеси в РФ. Комуністи були нездатні досягти перемоги на президентських виборах – як через жорстку (аж до загрози державного перевороту) протидії з боку правлячої еліти, так через власний лівий радикалізм, яким відлякували значну частину власних симпатиків. Після поразки на президентських виборах у 1996 р лідери КПРФ почали здійснювати тактику «вростання у владу», делегуючи своїх представників в уряд і регіональні адміністрації та вступаючи в «торг» з правлячою групою з низки питань політичного курсу. Відмова

комуністів від ухвалення рішень, котрі були здатні змінювати статус-кво, – одна з рис такого «вростання». Мова йдеться про невдалу спробу винесення Думою вотуму недовіри Кабінету В. Черномирдіна (осінь 1997), затвердження під тиском Кремля С. Кириєнка на посаді прем'єр-міністра (квітень 1998), провал голосування щодо початку процедури імпічменту президента (травень 1999 р., частина депутатів від КПРФ не проголосувала за відставку глави держави). Єдиний раз – після дефолту 1998 року – ситуативна більшість парламенту (на чолі із КПРФ) змусила президента Б. Єльцина піти на компроміс і внести на затвердження Державної Думи кандидатуру на пост прем'єр-міністра Є. Примакова, який мав неформальну підтримку парламентської більшості. Але комуністам, підтримкою яких користувався Примаков, не вдалося вберегти «свого» голову уряду від відставки у 1999 р., якого було звільнено на тлі зростання політичного рейтингу прем'єра та активізації підготовки процесу імпічменту Б. Єльцина. Стратегічно тактика «вростання у владу» вела до політичної девальвації і КПРФ (наголосимо, що «вростання у владу» стало причиною і для політичного ослаблення право-ліберальних політичних сил). Після електоральної кампанії 1999 року партія позбулася статусу «провідної» в парламенті. Починаючи з 2000 р. ухвалення всіх значущих рішень парламентом було можливе без участі комуністів, останні втратили роль «групи вето», і роль КПРФ в парламенті наближалася до «косметичної».

Діяльність Державної Думи III скликання (1999–2003 рр.) збігається із початком політичної епохи В.Путіна, яка принесла в політичне життя РФ вихолощення демократичного змісту зі збереженням демократичного політичного каркасу. Напередодні виборів Державної Думи 1999 р. російське виборче законодавство почало змінюватись у напрямі обмеження демократичності електоральних процедур, а саме – звуження кількості виборчих об'єднань, які мають право брати участь у виборах (такі повинні були не раніше ніж за рік до виборів перереєструватися в «громадські політичні організації»), і ускладнення процедури висування та реєстрації кандидатів. Протягом першої половини «нульових» років XXI ст. російський парламент поступово перетворюється на «кишеньковий», виключений з процесу реальної розробки і реального ухва-

лення політичних рішень. Ліберальні правочентристські партії, орієнтовані на західні цінності, зникають з парламентської інфраструктури, втрачають вплив і остаточно маргіналізуються. Російська демократична опозиція впевнено рухається в бік позасистемності, влада сприяє розвитку праворадикальних опозиційних рухів («Наші» та інші) і уповільнює та атомізовує еволюцію правочентристських політичних сил.

Безперечно, ці політичні тренди, спрямовані на згорання демократичних процедур, стали можливими через декілька причин, головними з яких є домінування патерналістських настроїв у суспільстві, що прагнуло не завершення реформ, а повернення до «порядку і стабільності», та інтеграційна еволюція російської еліти. Еліта припиняє фрагментуватися та повертається до інтеграційного тренду за рахунок «нав'язаного консенсусу» (влада надала можливість заробляти тим, хто був готовий конвертувати зростання капіталу на неучасть / непідтримку опозиції). Завдяки такій практиці правляча елітна група забезпечила своє повне і безумовне домінування, змусивши всі сегменти російських еліт, що були представлені в парламенті, політичних партіях, бізнесі, медіа, регіонах, або погодитися з підлеглим статусом, або позбутися позицій в еліті взагалі. Нагадаємо, що згідно із С. Терроу розкол еліт сприяє успіху політичного протесту, у той час як консолідація еліт за принципом «нав'язаного консенсусу», що відбулася на тлі гіперпрезидентського політичного режиму, навпаки, загрожує поставити хрест на опозиції. Тією мірою, якою сегменти російських еліт втрачали свою автономію та ресурси, відбувалося і звуження рамок політичних можливостей опозиції [6]. За таких умов колишні стратегії системної опозиції виявлялися не просто неефективними, а і свідомо програшними. «Співпраця із владою» зумовлювала маргіналізацію співпрацюючої частини опозиції (наприклад, СПС і КПРФ), «протест» був обмежений звуженням ресурсної бази опозиції і погрозами силового тиску з боку правлячої групи.

Державна Дума III скликання (1999–2003 рр.) обиралась, як і дві її «попередниці», за змішаною системою [5]. З 1999 р. до весни 2001 р. у Державній Думі працювала більшість на базі альянсу «Єдності» з КПРФ. Фракції ОВР, СПС і «Яблуко» перебували в

напівопозиції до «партії влади» та протестували проти пакетної угоди «Єдності» і КПРФ. З весни 2001 р. (після перемоги Путіна на президентських виборах) конфігурація більшості змінюється – внаслідок консолідації політичних сил навколо президента в Думі сформувалася нова більшість із депутатів «Єдності», ОВР, «Регіонів Росії». КПРФ почала виконувати функцію принципової лівої опозиції, а «Яблуко» та СПС – правої напівопозиції.

Контекст парламентських 1999 р. виборів став більш сприятливим для тієї частини лібералів, які об'єдналися під брендом СПС і набрали 8,5% голосів і 32 думські мандати. СПС послідовно виступав на підтримку В.Путіна, включаючи військову кампанію в Чечні. У Думі III скликання СПС і надалі залишався напівопозицією, подібно ДВР у 1994–1995 рр. чи «Яблуку» у 1996–1999 рр., з тією лише різницею, що (на відміну від Думи I і II скликання) нова правляча група лише тактично потребувала союзу з лібералами. Хоча СПС після деяких коливань і підтримав Путіна на президентських виборах 2000 року, лише деякі його представники були винагороджені урядовими постами, та й ті (подібно колишньому прем'єру С. Кириєнку, який став повпредом президента в Приволзькому окрузі), незабаром дистанціювалися від колишніх соратників по партії. Ідейні союзники СПС в уряді (такі, як міністр фінансів Кудрін) дедалі частіше демонстрували підтримку пропрезидентській «Єдиній Росії». Хоча позиції СПС в Думі з найбільш важливих питань далеко не завжди збігалися з «партією влади», їх критика урядового курсу зачіпала лише його окремі аспекти (такі, як військова реформа). Разом з тим, СПС підтримував такі значущі антидемократичні кроки Кремля, як, наприклад, силова зміна керівництва НТВ або заборона на проведення референдумів у передвиборчий період. Крім того, в 2001–2002 роках СПС безуспішно зробив кілька спроб «задушити в обіймах» демократів з «Яблука». Але електоральний потенціал цих двох політичних сил – СПС та «Яблука» – залишався приблизно рівним, що перешкоджало створенню коаліції на основі «недружного поглинання».

Наслідок співпраці із «партією влади» та нескінченних чвар у середині ліберального сегмента – провальний для СПС результат виборів 2003 року (не проходження до Державної Думи) і організаційний колапс партії. Подала у відставку співголова СПС

І. Хакамада, яка невдало балотувалася на президентських виборах 2004 року як незалежний кандидат, після чого оголосила про створення власної партії «Вільна Росія». Частина активістів партії заявили про свою опозицію курсу Кремля, в той час як очолюване А. Чубайсом крило, як і раніше, зберігало лояльність правлячій групі. В таких умовах СПС не зміг виробити єдиного ставлення до президентських виборів 2004 року, запропонувавши своїм прихильникам свободу варіантів під час голосування. У Державній Думі IV скликання (2003–2007 рр.) системно відсутні ліберали правоцентристи, їх діяльність з 2003 р. відбувається за межами Державної Думи. Функцію системної «опозиції» до урядово-президентської «Єдиної Росії» виконувала стримано шовіністична лівоцентристська «Родіна», передвиборчий список якої був сформований Кремлем і, відповідно, повністю Кремлем контрольована. Отже, якщо фрагментована еліта 90-х рр. залишала «вікно можливостей» для існування системної ліберальної опозиції, то вже політично консолідована еліта у 2000-ті рр. «напівопозиції» не потребувала. Ймовірно, саме це мав на увазі заступник голови президентської Адміністрації В. Сурков, коли в ніч після виборів 7 грудня 2003 заявив про вичерпаність історичної місії лібералів і демократів [7]. Шанси на створення і розвиток нової ліберальної опозиції залежать від перспектив розколу російських еліт і ймовірності конкурентного розв'язання конфліктів у середині еліти.

Після електоральної кампанії 2003–2004 рр. російська влада остаточно «моноцентрується» навколо Путіна: з виконавчої влади та Адміністрації президента йдуть політичні гравці, пов'язані із «родиною Єльцина» (М. Касьянов та О. Волошин), у парламенті формується пропутінська/проурядова більшість (фракція «Єдина Росія», 299 депутатів, 66,44%) [5]. Діяльність Думи IV скликання збіглася із періодом «стабільного зростання», зумовленого різким підвищенням світових цін на енергоносії, що збільшило надходження до державного бюджету РФ. Російська влада не скористалася цією «паузою зростання» для запуску масштабних радикальних економічних реформ, які б змінили характер російської економіки із сировинного на технологічний. Велика частина грошей, які режим отримував від надприбуткової торгівлі нафтою та газом, поверталася росіянам із певною умовою, а саме –

невтручання громадян у політику. Внаслідок такої конфігурації взаємин між владою та суспільством у публічному політичному просторі, який продовжував своє існування на рівні дизайну «керованої демократії» В. Путіна, домінувала пропутінська «партія влади», а позасистемні ліберальні правоцентристи (СПС та «Яблуко») впевнено рухалися до політичного маргінесу. Позбавлена інфраструктурної можливості повернутися до парламентської опозиції партія СПС, як і прогнозувалось, у 2007 році вщент програла кампанію, набравши на парламентських виборах лише 0,96% голосів. У лютому 2008 року лідер СПС Борис Немцов призупинив своє членство в СПС. 2 жовтня 2008 на засіданні політради партії було прийнято рішення про саморозпуск СПС.

На тлі сприяння подальшій маргіналізації СПС та «Яблука» влада робила максимум, щоб заблокувати гармонійний розвиток як політичної системи, в межах якої здатна існувати конкурентна політика (нові і дуже жорсткі вимоги до політичних партій, які можуть брати участь в електоральних виключно пропорційних кампаніях з 2007 р.), так і громадянського суспільства, яке формує підґрунтя для формування нових лідерів. Йдеться про такі кроки влади, як створення Громадської палати для громадських організацій, які отримували фінансування від урядових фондів за умови лояльності, позбавлення можливості NGO отримувати фінансування від західних донорів, оновлення законодавства про некомерційні і саморегульовані організації).

Державна Дума V скликання (2007–2011 рр.) діяла в період тимчасового прем'єрства В. Путіна. Як сама електоральна кампанія та її підсумки, так і політичні практики 2007–2011 рр. доводили, що розвиток російської політичної системи відбувається в межах виключно авторитарних трендів. Про це свідчить, по-перше, відсутність цивілізованого переходу влади від «партії влади» до опозиційної сили. Політична система РФ була побудована так, що в ній не існувало реальної опозиції, яка б могла боротися за владу із моноцентричною владною машиною Путіна. Політична ротація Путіна та Медведєва була лише технічною, суб'єктом політичного процесу лишається Путін та наближені до нього олігархи та бюрократи. По-друге, за підсумками кампанії 2007 р. у межах російського політичного парламентського

дизайну виникає абсолютний монополіст поля «політичної більшості» – провладна політична сила «Єдина Росія». І, нарешті, правлячий клас робить все для того, щоб заблокувати розвиток нової цивілізованої ліберальної опозиції (найголовніше – блокується будь-яка можливість фінансування: арешт Б. Ходорковського, еміграція Б. Березовського, знищення Ю. Лужкова) і допомагає функціонувати радикальній правій несистемній опозиції (за типом руху «Наші»), на тлі якої правляча влада виглядає прагматичною та збалансованою.

Поверненню В. Путіна на посаду президента передувала електоральна кампанія до Державної Думи VI скликання (2011 р. – н.ч.), яка закріпила рух політичного механізму РФ в напрямі загострення авторитарного тренду, але активізувала протестний рух населення великих російських міст. Зазначимо, що протестний рух громадян стартував у сучасній РФ в середині «нульових» років цього століття. З 2005 по 2008 рр. відбуваються вуличні акції «Марші незгодних» із вимогою демократизації РФ, організовані коаліцією «Інша Росія». Протягом 2009–2011 рр. проходять «Дні гніву» – мітинги проти соціально-економічної політики влади, за політичні свободи і місцеве самоврядування. В межах проекту «Стратегія-31» з 2009 р. відбуваються акції за свободу зібрань по 31 числах місяців, в яких є таке число, розпочаті в 2009 році. «Путін повинен піти» – збір підписів за відсторонення Путіна від влади ведеться з 2010 року. У 2010–2011 рр. проходили також мітинги за відставку Путіна. Новий етап багаторазових масових політичних виступів громадян Росії розпочався після виборів до Державної Думи VI скликання 4 грудня 2011 року, тривав під час кампанії з виборів президента Росії та після проведених 4 березня 2012 року президентських виборів, на яких В. Путін офіційно переміг у першому турі. Мешканці великих російських міст були роздратовані перемогою пропутінської «Єдиної Росії» із результатом майже 50% на виборах у грудні 2011 р., які відбулась на тлі персонального падіння рейтингу В. Путіна (що обережно фіксували всі соціологічні російські служби). Перші масові протестні акції в Москві і Санкт-Петербурзі почалися увечері 4 грудня 2011 р. (день виборів Державної Думи). Багатотисячний мітинг пройшов у Москві 5 грудня 2011 року. 10 грудня 2011 акції протесту пройшли

в 99 містах країни і 42 містах за кордоном. Одним з найбільших грудневих мітингів став мітинг у Москві на Болотній площі, що відбувся 10 грудня. За різними оцінками він зібрав від 25 тисяч до 150 тисяч учасників. Вимоги протестувальників були абстрактними – від радикальних (відсторонення від влади Путіна) до абстрактних (проведення чесних виборів). 24 грудня відбувся ще більш масштабний мітинг на проспекті Академіка Сахарова в Москві і нові мітинги в інших містах Росії. Наприкінці лютого і в березні 2012 року масові протести продовжилися. 26 лютого в Москві відбулася загальногромадянська акція «Великий білий круг», в акції взяли участь 34 тисячі чоловік. 5 та 10 березня проходять мітинги з кількістю учасників від 10 до 30 тис. чоловік. Ці події увійшли в історію РФ під назвою «Революція на снігу». Акції протестів тривали протягом 2012–2013 рр. За оцінками аналітиків та спостерігачів, зростання громадянської активності росіян протягом 2011–2013 рр. дозволило російській опозиції помножити свої ряди, змінити склад лідерів та активістів, забезпечити «негативний консенсус» проти правлячого режиму. Понад те, окремі опозиційні активісти стали легітимними акторами виборчого процесу і деякі з них навіть змогли здобути гідну кількість голосів на регіональних і місцевих виборах. Така позитивна динаміка надала підґрунтя російському політологу В. Гельману стверджувати, що Росія переживає складне відродження політичної опозиції [8]. На думку дослідника, ця позитивна тенденція зумовлена трьома факторами:

1) зміною поколінь у середовищі опозиції. Так, лідери «РПП-Парнасу» Б. Немцов (53 роки) та Михайло Касьянов (55 років) висунули у 2013 р. єдиного кандидата на посаду мера Москви 37-річного О.Навального;

2) програмою модернізації Медведєва, яка більше декларувалася, ніж втілювалася під час його президентства (2008–2011 рр.), але містила те, що трохи нівелювало незадоволення суспільства, – ліберальну риторку, прагнення показати відкритість процесу ухвалення рішень з боку влади та послаблення тиску на громадянське суспільство;

3) зміною політичної стратегії опозиції, яка почала застосовувати «мережеві» інструменти боротьби із режимом та популістичну риторку. Приклад – кампанія О. Навального «проти злодіїв та

шахраїв». Водночас науковець зазначає, не буде особливим перебільшенням стверджувати, що опозиція в період масових протестів 2011–2012 рр. стала жертвою власних успіхів, оскільки була погано підготовлена до вирішення нових завдань в організаційному та стратегічному плані [8]. Розвиток подій у той час був настільки швидким, що опозиція не мала ні часу, ні ресурсів для того, щоб здобути перемогу над режимом. Останньому вдалося уникнути ризиків дезертирства еліт – і навіть системна опозиція відмовилася співпрацювати з протестувальниками. У цих умовах Кремль легко зумів перехопити ініціативу. Опозиція не змогла нічого протиставити «закручуванню гайок».

Який порядок денний для російської опозиції на сучасному етапі? Наприкінці ХХ ст. політолог Альфред Степан визначив уроки боротьби латиноамериканської опозиції проти авторитаризму як релевантні для посткомуністичної Європи. Сьогодні ці уроки є актуальними для сучасної Росії. Отже, Степан надав свій перелік завдань для опозиційних акторів у плані демократизації авторитарних режимів: перше – опір кооптації з боку режиму; друге – збереження зон автономії суспільства щодо режиму; третє – підірив легітимності режиму; четверте – збереження зон підвищення ціни авторитарного правління і, нарешті, п'яте, – створення переконливої демократичної альтернативи режимові [9]. На думку вже згаданого В. Гельмана, виконання особливо п'ятого завдання – створення змістовної демократичної альтернативи режиму – видається найскладнішим. Невирішеність саме цього питання, відсутність конструктивного та реалістичного майбутнього порядку денного заважає опозиції стати центром консолідації для незгодних із режимом сил і незалежних соціальних акторів. Ті політичні та економічні актори, які дистанціюються від Кремля і від системної опозиції, поки що не схильні підтримувати опозицію несистемну. Відносна ізоляція опозиції відбувається і через те, що росіяни не сприймають опозицію як життєздатну альтернативу режимові. Навіть для деяких критиків Кремля (наприклад, неодноразово про це казала Ксенія Собчак) збереження політичного статус-кво розглядається як менше зло, порівняно із можливим колапсом режиму, який не факт, що принесе позитивні зміни. Публічні політичні заклики та риторика нових опозиційних лідерів або вкрай абстрактні, або

жахливо популістські. В такій ситуації тим, хто, у кращому разі, закликав до відставки Путіна вчора, доцільно відповідати на питання – як змінювати політичну систему, щоб позбавити президента того впливу, який є у нього зараз, як відкрити соціальні ліфти під час електоральних процедур і як піти на децентралізацію влади в РФ замість функціонуючої сьогодні гіперцентралізованої регіональної та місцевої влади.

Утім, українська Революція Гідності (жовтень 2013–лютий 2014 рр.) кардинально вплинула на ситуацію в середині РФ. «Маленька війна» заради рятування «русского мира» стала тією глобальною технологією Путіна, яка надала можливість завдяки шаленій антиукраїнській та антизахідній пропаганді змінити порядок денний російського політичного дискурсу. Рейтинги Путіна досягли свого історичного піку – російське населення (в основному) схвалює політику Кремля щодо Криму та неоімперську риторику, що стало серйозним ударом для російської опозиції, яка втратила стратегічну ініціативу. Починаючи з березня 2014 року не тільки різко збільшився масштаб дискредитації опозиції та пов'язаних з цим загроз репресій проти неї, але змінився і політичний порядок денний. З одного боку, негативний консенсус проти режиму послабився (якщо не зник зовсім): лише частина несистемної опозиції відкрито відкидає порядок денний Кремля щодо України та бачення місця РФ у новому світі. Крім того, організаційно і стратегічно слабка опозиція поки не в змозі запропонувати альтернативного владному розв'язання проблем країни і зробити його надбанням громадськості. Вплив опозиції на внутрішньополітичний порядок денний (не кажучи вже про міжнародний порядок денний) скоротився, а жорстка атака Кремля на «п'яту колону» не стикається з особливим опором як з боку опозиції, так і суспільства. Як наслідок, опозиційним партіям і кандидатам не було дозволено брати участь у проведених у вересні 2014 року регіональних виборах, а організаційний потенціал опозиції і здатність її виступати центром тяжіння незгодних з режимом опинилися під питанням.

1. Див.: Медведев Н. П. Несистемная оппозиция в политическом пространстве современной России / Н. П. Медведев, А. В. Борисенко //

Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2008. – №8. – Том 4.

2. Див.: Давыденко Денис Игоревич. Становление радикальной оппозиции в современной России: автореферат диссертации на соискание степени кандидата политических наук. – РФ, Саратов. – 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/stanovlenie-radikalnoi-oppozitsii-v-sovremennoi-rossii>

3. Див.: Большаков И. Несистемная оппозиция: «терминологическая» ошибка или политическая реальность / И. Большаков // Свободная мысль. – 2011. – №3 (1622). – С.109–118

4. Гельман В. Политическая оппозиция в России: вымирающий вид? / В. Гельман // Полис. Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 52–70

5. Див.: сайт Википедии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ru.wikipedia.org

6. Див.: Tarrow S. Power in Movement: Social Movement, Collective Action, and Politics / S.Tarrow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

7. Ворожейкина Т. Стабильна ли нынешняя Россия? / Ворожейкина Т., Т. Заславская // Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации. – М: МВШСЭН, с.55–62; ВЦИОМ-А (2004). Предварительный анализ итогов выборов 7 декабря. – 2003 г. – Пресс-выпуск 12 января.

8. Владимир Гельман. Трудное возрождение политической оппозиции в России // ПОНАРС, Евразия, Аналитическая записка. – 2014. – № 341. – Сентябрь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://tuhat.halvi.helsinki.fi/portal/files/44281035/Peppm_341_rus_Gelman_September2014.pdf

9. Alfred Stepan. On the Tasks of Democratic Opposition / Alfred Stepan // Journal of Democracy. – 1990 – № 1, 2. – P.41–49.